

Руслан Пиріг

**ПРОБЛЕМА ХОЛМЩИНИ У
ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ПРАЦЯХ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
(1905-1918 рр.)**

Соборність українських земель – одна з домінантних ідей дослідницької, публіцистичної та політичної діяльності М.Грушевського. Акт Злуки 22 січня 1919 року став вершинною, але, на жаль, не завершальною подією українського соборницького процесу. Навіть залишившись символічним, він упродовж усього ХХ століття виступав визначним чинником національної консолідації, імперативом збирання українських земель в єдиній державний організм.

Серед провідних діячів українства, які скріпили своїми підписами цей вікопомний документ, не було Михайла Грушевського. Зірка його політичної долі тоді вже згасала. Хоч особистий внесок в обґрунтування і відстоювання соборності українських земель величезний і незаперечний. Насамперед, як видатного ученого, громадсько-політичного діяча, голови Української Центральної Ради, фундатора УНР. Адже його наукова діяльність, зокрема багатотомна “Історія України-Руси” спрямована на обґрунтування окремішності і тяглості українського історичного процесу, етногенезу українців, ареалу їх розселення.

Публіцистична діяльність М.Грушевського була органічним продовженням науково-дослідницької праці. Саме спираючись на її результати, використовуючи наукову аргументацію, автентичні документальні джерела, вчений доводив автохтонність українського населення, його географічні території, зносини з іншими народами. Доба української революції дала голові УЦР щасливий шанс втілювати у життя соборницькі ідеї в національному державотворенні.

Дана стаття ставить за мету шляхом аналізу публіцистичних праць М.Грушевського висвітлити його зусилля по науковому обґрунтуванню історичної належності Холмщини до українських земель, її оборону від посягань Польщі та Росії, боротьбу за входження до Української Народної Республіки. Принагідно зауважимо, що для М.Грушевського Холм був містом його народження, малою батьківщиною. І він це неодноразово підкреслював, особливо в 1917 році. Жителі Холма в свою чергу пишалися видатним земляком, заснували в місті музей Грушевського.

Якщо стосовно долі західноукраїнських земель давно усталеними є епітети складна, драматична, то щодо українців Холмщини термін трагічна зовсім не буде гіперболізацією, беручи до уваги російські,

польські та радянські депортації холмщаків у ХХ столітті, які й привели до видалення українського етносу з їх автохтонних земель.

В сучасній українській історіографії є кілька невеликих розвідок про Михайла Грушевського та Холмщину. Їх автори В.Назарук та А.Козій радше задекларували цю проблему, аніж підійшли до її розв'язання¹. Окремі сюжети знайшли відбиття в працях Н.Захарчин та С.Макарчука. Зокрема, досліджуючи ставлення російської та української громадськості до проекту створення Холмської губернії у 1909–1912 рр., вони наголошують на принциповій позиції з цього питання М.Грушевського².

Для розуміння поглибленого зацікавлення М.Грушевського холмською проблемою на початку 1900-х років слід нагадати, що Холмщина як частина Королівства Польського у той час входила до складу Російської імперії. Революція 1905 р. дала поштовх лібералізації суспільного життя, появі проектів конституційної реформи в Росії. Вже у березні 1905 р. М.Грушевський жваво відгукнувся на плани виділення в “осібні сойми” Польщі, Фінляндії та Кавказу. У статті “Українство і питання дня Росії” він наголошував, що такий устрій дав би перевагу кільком народностям, віддаючи інші під їх гегемонію: “Напр., сформування осібної самоуправи для Польщі в теперішніх адміністративних границях віддало б під повну владу поляків українців Холмщини і Сідлеччини, литовців губ. Сувалкської і т.ін. Розмежування національних територій являється першою умовою успішного конституційного розвитку”³. Отже, вбачаючи у подібному переустрої явну небезпеку ополячення українців, М.Грушевський ставить питання про національну автономію українців. Водночас він добре розумів, що царська адміністрація краю й надалі буде проводити політику русифікації.

Царський указ про свободу віровизнання (квітень 1905 р.) інспірував масовий перехід українського населення Холмщини і Підляшшя з православної або греко-католицької до римо-католицької церкви. Занепокоєні цим процесом місцева адміністрація і єпископат православної церкви виступили восени 1905 р. з пропозицією про утворення з східних земель Люблінської та Сідлецької губерній Росії окремої Холмської губернії, підпорядкованої Київському генерал-губернаторству, або безпосередньо

¹ Назарук В. Михайло Грушевський і Холмщина та Підляшшя // Варшавські українознавчі записки. - № 2: Польсько-українські зустрічі (Варшава). - 1994. - С. 43-54; Козій А. М. Грушевський – дослідник Холмської землі // Михайло Грушевський і Західна Україна: допов. і повідомл. наук. конференції (м. Львів, 26-28 жовтня 1994 р.). - Львів, 1995. - С. 340-341.

² Захарчин Н. Етнокультурне життя та державний статус Холмщини й Підляшшя в російській, польській, українській громадсько-політичній думці (1909-1912) // Автореф. дис... канд. іст. наук. - Львів, 2004; Макарчук С., Захарчин Н. Ставлення української й російської громадськості до проекту створення Холмської губернії в 1909-1912 роках // Вісник Львівського університету. Серія історична. - Львів, 2002. - Вип. 37. - Ч. 1. - С. 315-326.

³ Грушевський М. Твори у 50 т. - Т. 1. - Львів, 2002. - С. 299. Стаття вперше надрукована у “Літературно-науковому вістнику. - 1905. - Т. XXX. - Кн. IV. - С. 1-10.

Петербургу. Очолювана єпископом Євлогієм Георгієвським рада Холмського Свято-Богородицького братства добилася від Ради Міністрів утворення спеціальної комісії, за рекомендацією якої Міністерство внутрішніх справ розробило і подало у травні 1909 р. на розгляд Державної Думи законопроект про Холмську губернію. Опрацювання проекту тривало кілька років і завершилося прийняттям Думою 23 червня 1912 р. Закону про утворення Холмської губернії з підпорядкуванням її безпосередньо МВС Росії⁴.

Публічна постановка холмської проблеми поклала початок гострому протиборству між польськими, російськими і українськими політичними течіями. Реальна можливість відходу Холмщини викликала бурхливу реакцію польського політичного істеблішменту. З'явилися намагання довести одвічні права Польщі на холмські землі. Чинився тиск на російську громадську думку. При цьому робилися екскурси в минуле краю, які спотворювали історичну правду.

Михайло Грушевський був репрезентантом тих українських політичних сил, які активно підтримали ідею виведення Холмщини із складу Польщі, стали на оборону прав холмських українців, аргументуючи українську етнічну належність цих земель. У цей час М.Грушевський виступає з низкою статей, присвячених проблемі холмських українців. У 1907 р. спочатку у київській газеті “Рада”, а потім й окремою брошурою він публікує статтю “За український маслак (в справі Холмщини)”. Того ж року ця публікація побачила світ російською мовою в Петербурзі. Це було важливо тому, що доля Холмщини вирішувалася саме тут, у столиці імперії. До того ж затятий адепт належності Холмщини до Польщі, лідер польських народових демократів, граф Владислав Тишкевич надрукував спеціальну статтю в кадетській газеті “Речь”, яка супроводжувалася досить прихильним редакційним коментарем. Це не було випадковістю, оскільки думська фракція кадетів не підтримувала згаданий законопроект.

Михайло Грушевський у статті “За український маслак (в справі Холмщини)” аргументовано спростовує намагання В.Тишкевича довести “неопровержимость исторических и реальных данных” 700-літньої спільної історії Польщі і Холмщини. М.Грушевський пише про “золотий вік” Холма за короля Данила, про входження Холмщини до Галицько-Волинського князівства. Він також доводить, що Холм був історичним центром українського Забужжя не тільки за польських часів, а й перед ними. Тому здійснений галас про “штучність” обрання Холма адміністративним центром є безпідставним. М.Грушевський підкреслює

⁴ Макачук С., Захарчин Н. Вказ. праця. – С.316-317.

вав, що за всією тією демагогічною риторикою ховається “головне – се порушення польського національного достояння”⁵.

Цій же темі у 1907 р. М.Грушевський присвячує публікацію в київській газеті “Рада”, а також передруковує її у львівському часописі “Руслан” – “Повернене Холмщини”. Він висловив досить стриманий оптимізм з приводу того, що “одна з поганих історичних кривд” хоч трохи посувається до розв’язання. Водночас учений побоювався, що формальна передача Холмщини з Привіслянського до Південно-Західного краю без зміни всієї національної політики щодо місцевої людності мало що значитиме. З властивою йому образністю він констатує: “Се було б перенесення тільки домовини заживо похованого з однієї могили до другої”, і закликає: “Розбийте домовину і випустіть з неї похованого!”⁶. Слід відзначити, що різка критика в газеті “Рада” російської імперської політики щодо Холмщини викликала з боку місцевої адміністрації, за висловом М.Грушевського, “адміністраційну кару на нашу газету”. Він намагався особисто дати пояснення київському губернатору, але редактора все ж було оштрафовано на 100 крб.⁷

У жовтні 1907 р. М.Грушевський публікує статтю “Відносини в Холмщині”. Це – відкритий лист до греко-католицького духовенства Холмщини. Він був зумовлений складною конфесійною ситуацією в краї, де понад 150 тис. холмщан – православних та уніатів перейшли до римо-католицької церкви. М.Грушевський нагадує греко-католицьким священикам про їх моральний обов’язок прийти на допомогу тій частині їхньої пастви, яка стоїть тепер “на роздоріжжі між офіціальним обрусительним православієм і полонізаційним латинством?”. Він наголошує, що коли справа переходу уніатів до римо-католицької конфесії буде санкціонована, то зворотний шлях буде надзвичайно складним⁸.

У 1909 р. М.Грушевський в львівській газеті “Діло” вміщує статтю з промовистою назвою “Холмщина: головні моменти в історії її приналежності”. Це був популярний, але добре аргументований виклад історичного шляху населення Холмщини як українського за етногенезом, звичаями, вірою, ментальністю. М.Грушевський посилається як на давніших польських істориків Я.Длугоша, Т.Кромера, так й на сучасних

⁵ Грушевський М. За український маслак (в справі Холмщини) // Рада. – 1907. – № 2-4; Його ж. За український маслак (в справі Холмщини). – К., 1907; Його ж. За украинскую кость (Вопрос о Холмщине) // Освобождение России и украинский вопрос. – Спб. 1907. – С.278-291. Ця стаття ввійшла до першої книги 50-ти томного видання творів М.Грушевського. Див.: Грушевський М. Твори у 50 т. Том 1. – Львів, 2002. – С.536-544.

⁶ Повернене Холмщини // Рада. – 1907. – 8 вересня; – Руслан. – 1907. – 4 жовт.; Грушевський М. Твори у 50 т. – Т.3. – Львів, 2005. – С.33-34.

⁷ Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДІАК). – Ф.1235. – Оп.1. – Спр. 25. – Арк. 164 зв.; Спр. 295. – Арк. 14.

⁸ Відносини в Холмщині: відтвертий лист до греко-католицьких ординаріятів і духовенства // Руслан. – 1907. – 5 жовт.; 6 жовт.; Грушевський М. Твори у 50 т. – Т.2. – С.490-491.

йому дослідників, зокрема, О.Яблоновського, котрі Холмщину відносили до “руських” земель. Автор робить підсумковий висновок, що “Холмщина, то ”Русь” і така ж провінція польська, як Галичина, Волинь або Поділля, а не “корінно польська земля”⁹.

1910 р. у Петербурзі вийшов збірник “Формы национального движения в современных государствах”. Розлогі матеріали про українців Австро-Угорщини і Росії підготував М.Грушевський. У нарисі про підросійських українців він знову наголошує, що давні українські землі Холмщина і Підляшшя були цілком механічно приєднані до нинішніх польських провінцій Віденським конгресом 1814-1815 рр. Досить детально він розглядає й таке складне явище, як “посилена фабрикація поляків” в українському населенні краю, шляхом навернення його до католицизму в “польській оболонці”. Він висловлює жаль, що “ця клерикально-націоналістична облава на бідних і темних пасинків історичної Польщі й офіційної Росії продовжує прикриватися фразами, дуже гарними за формою, але в даному разі цілком недоречними”¹⁰.

Коли влітку 1912 р. Державна Дума Росії прийняла закон про утворення Холмської губернії в складі кількох повітів, заселених українцями, то М.Грушевський відгукнувся на цю важливу подію статтею “Відлучення Холмщини”¹¹. Він аналізує складний і тривалий процес ухвали цього закону, ідейні позиції протидіюючих сторін: завзяту опозицію поляків, розбіжну і неоднотайну росіян, кволу – українців. М.Грушевський підкреслює низку негативних прикмет законопроекту, однак українці все ж не могли виступати проти нього принципово, оскільки він відкривав перспективи національного розмежування за умов подальшої демократизації Росії. Завершується стаття закликом до свідомого українського громадянства, спираючись на закон про Холмську губернію, боротися проти “винародовлення сеї старої української землі”¹². Цих питань учений торкався й в інших наукових та публіцистичних статтях, зокрема щодо проекту польської автономії, місця українських земель та їх населення. Прикметною рисою цих публікацій було використання М.Грушевським своїх ґрунтовних знань з давньої історії України, становища місцевого населення, політичного життя краю.

Слід відзначити, що М.Грушевський проблему виділення Холмщини розглядав у більш широкому контексті розв’язання українського питання в Росії. З цієї метою він не обмежувався лише виступами в пресі. Влітку 1906 р. учений відвідав Петербург, спілкувався з депутатами Держдуми від українських губерній, брав участь у роботі українського політичного

⁹ Грушевський М. Холмщина: головні моменти в історії її приналежності // Діло. – 1909. – 19 травня; Грушевський М. Твори у 50 т. – Т.3. – С.74-76.

¹⁰ Грушевський М. Твори у 50 т. – Т.3. – С.127.

¹¹ Грушевський М. На українські теми: відлучення Холмщини // Літературно-науковий вістник. – 1912. – Т.ЛІХ. – Кн. VII-VIII. – С.3-12.

¹² Грушевський М. Твори у 50 т. – Т.2. – С.215.

клубу, підтримав видання часопису “Украинский вестник” – органу української парламентської громади у Думі¹³. Ця діяльність М.Грушевського викликала значне занепокоєння в польських офіційних та політичних колах. Оцінюючи реакцію на свою діяльність, він писав у статті “Розбурхане муравлисько”: “В польських газетах, львівських, краківських, навіть познанських, появились статті, де крики переполоху змішалися більше або менше з грубою лайкою на мою адресу та кликали тому, кому се треба знати, до більшої уваги на мою діяльність”. Вперше ця стаття була надрукована саме в органі української парламентської фракції “Український вестник”, а потім в інших виданнях¹⁴.

М.Грушевський надавав виняткового значення доведенню до російської громадськості, депутатів Держдуми, урядової комісії у справі Холмщини свого бачення розв’язання українського питання в контексті лібералізації суспільного життя, вимушених царських реформ. З цією метою у 1907 р. він здійснив видання у Петербурзі збірника “Освобождение России и украинский вопрос”, до якого ввійшло понад двадцять його публіцистичних праць, присвячених гостроті національного питання в Росії, проблемам українсько-російських, україно-польських відносин, розвитку української мови, культури, науки, ситуації навколо статусу Холмщини тощо¹⁵.

Активна і цілеспрямована діяльність М.Грушевського мала позитивний вплив на розв’язання холмської проблеми. Його наукова, публіцистична, організаторська робота створили суттєві противаги намаганням польської сторони залишити край під своєю юрисдикцією, сприяла активізації громадського руху українців Забужжя, зокрема Холмського православного братства, формувала відповідним чином громадську думку в Росії.

Слід наголосити, що при підготовці до розгляду холмського питання в Державній думі окремі депутати зверталися до вчених-істориків як експертів. Зокрема, О.Єфименко та І.Линниченко висловилися проти негайного створення Холмської губернії, хоч і визнавали поневолення місцевого населення поляками. Тільки М.Грушевський беззастережно відстоював виділення Холмщини зі складу Царства Польського.

Тому ухвалений Держдумою закон про утворення на базі повітів Люблінської та Седлецької губерній, заселених українцями, окремої

¹³ Верстюк В., Пиріг Р. М.С.Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – С.45.

¹⁴ Грушевський М. Розбурхане муравлисько. Твори у 50 томах. – Т.1. – С.567, Украинский вестник. – 1906. - № 6. – С.331-341; Громадський голос (Львів). – 1906. – 31 лип., 3 серп., 17 серп.; Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – Спб., 1907. – С.265-277.

¹⁵ Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – Спб., 1907. – 291 с. Зміст збірника див.: Михайло Грушевський. Перший президент України, академік. Бібліографія (1885-2000 рр.). Укладач Б.Грановський. К., 2001. – С.191-192.

Холмської губернії, підпорядкованої Міністерству внутрішніх справ Росії, М.Грушевський вважав актом справедливості і суттєвим кроком на шляху входження краю до автономної України в складі демократичної децентралізованої Росії. На жаль, цей закон спіткала нещаслива доля. Реалізація його затягнулася і була перервана Світовою війною. Край опинився в зоні активних воєнних дій, з якої українське населення було евакуйоване вглиб Росії. Холмські українці були розселені по теренах імперії. Повернувшись до Києва восени 1914 р., М.Грушевський був заарештований і засланий до Симбірська. А потім під наглядом поліції проживав у Казані та Москві¹⁶.

Дії російської військової адміністрації по виселенню холмщан та взяттю в якості заручників галицької інтелігенції викликали у нього глибоке обурення. Зокрема, у листопаді 1915 р. він відгукнувся на смерть відомого громадсько-політичного діяча Галичини Костя Паньківського, вивезеного до Києва як заручника, де він й помер. Сумуючи за близькою йому людиною, М.Грушевський писав: “Його страждання закінчилися. Та стільки ще сотень і тисяч галицьких в’язнів різних категорій... і тепер змагають в ув’язненні на всіх просторах Росії, від Західного фронту до Східного Сибіру...”¹⁷. Він закликав покласти край поневірянням цих людей. Цілком зрозуміло, що подібні публікації політичного засланця вимагали чималої громадянської мужності і людської відваги.

Революція 1917 р. відкрила перспективи розв’язання національного питання в колишній Російській імперії. М.Грушевському, тепер вже як голові Української Центральної Ради, знову довелося чимало займатися проблемами Холмщини. Після проголошення Тимчасовим урядом незалежності Польщі доля краю залишалася не визначеною. Численні громади холмщан у Росії зверталися до УЦР з проханням обстоювати інтереси Холмщини і заявляли про необхідність їх входження до складу українських земель. Так, загальні збори холмщан у Москві 4 квітня 1917 р. в резолюції, направленій до Києва, ухвалили: “Наполегливо просити Український конгрес включити Холмщину в склад українських земель, що об’єднуються”¹⁸. 9 травня отець А.Матеюк, який представляв київську громаду холмщан, звернувся до членів Центральної Ради з закликом боронити край, “бо для України без Холмщини може бути лише смерть”¹⁹. М.Грушевський зустрічався з А.Матеюком, обговорював з ним проблеми холмщан.

¹⁶ Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К., 2005. – С.128-146.

¹⁷ Грушевський М. З українського життя // Утро (Харьков). – 1915. – 25 лист.; Грушевський М. Твори у 50 т. – Т.3. – С.432.

¹⁸ Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 185.

¹⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т.1. – К., 1996. – С.83.

У листі до М.Грушевського голова Української національної ради Петрограда О.Лотоцький радився щодо розв'язання холмського питання, зокрема про призначення спеціального комісара при Тимчасовому уряді. Йшлося про К.Лоського, який свого часу служив на Холмщині. Як відомо, пізніше він був призначений комісаром краю²⁰.

М.Грушевський розумів необхідність скоординованих дій представників громад холмщан та їх публічного волевиявлення щодо входження краю в склад автономної України. Під егідою Центральної Ради проводилася підготовка всехолмського з'їзду. Він відбувся в приміщенні Педагогічного музею 25-28 серпня 1917 р. На ньому були представники від 276 земляцтв холмщан, розкиданих по всій Росії. У вітальній промові М.Грушевський підкреслив, що він ще років десять тому проводив у своїх статтях думку, що Холмщина не є ні польською, ні російською, а тільки українська земля. І коли населення Холмщини забажає приєднатися до автономної України, то Центральна рада буде тому всіляко сприяти²¹.

Делегати з'їзду ухвалили резолюцію, в якій наголошувалося, що населення Холмщини є українським і доля його повинна бути спільною з долею українського народу. Щодо Холмської губернії, то вона мала бути "прилучена до автономної України в межах федеративної демократичної Російської республіки і тепер же бути під управлінням Центральної Ради та Генерального секретаріату"²². Комісаром Холмщини був обраний К.Лоський, який брав діяльну участь у підготовці з'їзду, виступав у пресі з холмського питання.

Ухвала Тимчасового уряду про ліквідацію установ Холмської губернії означала фактичне входження краю до Польщі. Генеральний секретаріат УЦР у кінці серпня 1917 р., спираючись на волю делегатів з'їзду, направив протест Тимчасовому уряду²³.

За дорученням М.Грушевського комісар у справах України П.Стебницький 25 вересня подав Тимчасовому уряду доповідну записку про визначення майбутнього статусу Холмської губернії. В документі підкреслювалося, що замовчування питання про політичний статус Холмщини неприпустиме і уряд має задекларувати її належність Росії²⁴.

Питання про території, які ввійдуть до майбутньої Української Республіки, було одним з ключових в роботі Конституційної комісії, яку очолював М.Грушевський. У його статті "Проект української конституції"

²⁰ Український національно-визвольний рух. – С.267.

²¹ Там само. – С.686.

²² Там само. – С.687.

²³ Там само. – С.710-711.

²⁴ Там само. – С.796-799.

серед губерній, які мали скласти територію України, названа й Холмська, де переважає українська людність²⁵.

Характерно, що у Третньому універсалі, яким конституювалася Українська Народна Республіка, вказувалося, що питання прилучення Холмщини має бути вирішене шляхом виявлення організованої волі населення краю²⁶.

Протягом листопада на засіданнях Центральної Ради кілька разів розглядалися питання щодо Холмщини, становища евакуйованого населення, ухвалювалися резолюції протесту проти намірів центральних держав приєднати до Польщі частину Волині, Холмщину та Підляшшя²⁷. У Педагогічному музеї відбулися велелюдні збори протесту з цього приводу. М.Грушевський навіть умовив виступити на них проф. Т.Масарика, який перебував у Києві.

За умовами Брестського мирного договору 1918 р. Холмщина і Підляшшя відходили до УНР. У відповідь на таке рішення в Польщі почалася шалена пропагандистська кампанія проти “четвертого переділу Польщі”. М.Грушевський у березні 1918 р. на ці події відгукнувся статтею “За Холмщину”. Він писав: “Холмщина дійсно одвічна українська земля і ніколи не вважалась польською в розумінні етнографічній”. Він був гордий тим, що відновлена українська республіка виконала гарячі побажання виселених з своїх осель холмщан і підляшан і відстояла їх батьківщину²⁸.

Голова Центральної Ради надавав цьому успіху української дипломатії величезного значення. При ратифікації Брестського мирного договору М.Грушевський виступив з спеціальною промовою. Спочатку він наголосив, що вважає своїм обов’язком “як історик, що протягом цілого життя спеціальну увагу звертав на історію західних окраїн української землі” і як уродженець Холма, ознайомити членів Малої Ради з холмською проблемою. М.Грушевський підкреслив, що до XIX ст. ні одному полякові в голову не прийшло б твердити, що Холмщина це польська, а не руська земля (руська в значенні українська). Він також охарактеризував колонізаторську політику як Польщі, так й Росії щодо краю. Промовець з радістю констатував, що Брестський мир дав “українцям нагоду визволити з-під польської влади стару столицю короля Данила – Холм...”²⁹

На жаль, сподіванням М.Грушевського щодо об’єднання українських земель тоді не судилося збутись. Не вдалося розв’язати й холмську про-

²⁵ Український національно-визвольний рух.. – С.926.

²⁶ Українська Центральна Рада. – Т.1. – С.400.

²⁷ Там само. – С.411, 433, 442.

²⁸ На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк – Львів – Київ – Мюнхен, 1992. – С.107-108.

²⁹ Там само. – С.111-112.

блему. Ризький мирний договір 1921 р. фактично легітимізував польську окупацію краю. А в 1944-1947 рр. українці Холмщини та Підляшшя були переселені до УРСР та на західні польські землі.

Вивчення публіцистичної спадщини М.Грушевського 1905-1918 рр. дозволяє зробити кілька висновків. По-перше, видатний вчений поставив свою академічну ерудицію на службу захисту національних інтересів населення однієї з одвічних українських земель. По-друге, тогочасна політична публіцистика вченого була спрямована як проти колонізації, так й русифікації краю. По-третє, вона відображала певну обмеженість його державницьких поглядів автономістсько-федералістськими уявленнями. І нарешті, постулат соборної України незмінно залишався провідним для М.Грушевського – вченого й політика.